

AZ ÉS ÉS A VAGY, AVAGY A TÖRTÉNETI MEGÉRTÉS LEHETŐSÉGEI

**Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök.
Ravasz László élete***

■ Ravasz László (1882–1975) református püspök a 20. század egyik jelentős magyar egyházi személyisége volt. A püspök ez idáig kevés történetírói figyelemben részesült, annak ellenére, hogy a református egyház két világháború közötti megújulásában meghatározó szerepet játszott, és ugyanakkor az időszak politikai közéletét is jelentős mértékben meghatározta. A székely származású, bánffyahunyadi születésű Ravasz a Dunamelléki Református Egyházkerület élére kerülését megelőzően az Erdélyi Református Egyházkerület főjegyzője, valamint a kolozsvári gyakorlati teológiai tanszék népszerű professzora is volt.

Az életpályája iránti méltánytalan érdektelenséget jelzi, hogy a püspökről először 2016-ban jelent meg életrajz. A kötet szerzője Hatos Pál történész, a Kaposvári Egyetem Művészeti Karának dékánja, a Balassi Intézet korábbi főigazgatója. A könyvet Hatos kettős megközelítés szerint szakaszolta: a bemutatott események elsősorban időrendi sorrendet követnek, ezen belül azonban a kötet tematikus, Ravasz különböző kérdésekhez való viszonyulását körüljáró részekből áll.

Az előszót és a bevezetőt követő hat nagyobb fejezetből az első az 1882 és 1903 közötti időszakot dolgozza fel. Ez Ravasz családját, iskoláit és korai szocializációs időszakát követi végig. Az 1903 és 1907 közötti időszak már a teológusi pályára készülődő ifjú története. Ezután következik az 1907 és 1918 közötti, az erdélyi református egyházkerületen belül már kiemelkedőnek számító karrierje. Az 1918 és 1921 közötti évek

sorsfordítónak bizonyultak, ugyanis 1921-ben kapott meghívást a Dunamelléki Református Egyházkerület élére. A püspöki évei (1921–1945) számítanak a ravaszi életmű meghatározó részének. Ekkor volt Ravasz egyházi és közéleti tevékenysége a leginkább hatással környezetére. Az *Az a világ semmivé lett* című utolsó fejezetben a szerző a püspök útkeresését mutatja be a népi demokrácia viszonyai között, amit az egyházi életből való kiszorítása, majd az 1956-os forradalomban játszott szerepe és végül az utolsó éveinek a bemutatása követ egészen 1975-ös haláláig.

Hatos szembesült az ellentmondásos történelmi személyekről életrajzot írók egyik jelentős problémájával: Ravasz életművének a megítélése emlékezetpolitikai viták keresztüzében áll. A püspök hosszú élete során ugyanis több, akár lényegesen különböző korszak aktív, gondolkodó, író és programalkotó igénnyel fellépő szereplője volt.

A felsorolt életszakaszok lényegesen különböző korszakainak eltéréseihez adódnak hozzá azok az értelmezési problémák, amelyek Ravasz markánsan képviselt nézetei – mint például az ebben a recenzióban bővebben bemutatott antiszemitizmusa – és az annak megfelelő, később meg az annak ellentmondó tetteiből következnek. A magyar társadalmat feszítő emlékezetpolitikai megosztottságnak – nevezzük itt egyszerűsítve jobb- és baloldalnak – megfelelően kialakult értelmezési kánonok közül a baloldali a püspököt úgy jeleníti meg, mint a Horthy-korszak rendszerének legmeghatározóbb refor-

mátus püspökét, aki mindenek felett antiszemitizmusával tűnt ki. Ugyanakkor – leginkább protestáns körökben – a volt püspöknek kultusza is épül, és folyamatosan zajlik a rehabilitációja.

Hatos a püspök megosztó élettörténetének empatikus, döntései motivációit kereső bemutatására vállalkozott, úgy, hogy az emlékezeti és emlékezetpolitikai rétegek alatti ember megismertetésére törekedett. Értelmezése megengedő, elismeri, hogy az általa feldolgozott forrásanyag más szempontok figyelembevételével másként is magyarázható, tehát azt, hogy nem csak ez a Ravasz-életrajz lehetséges.

Hatos nem egyháztörténeti vagy teológiai szempontrendszerrel vett alapul írásában: „annak a bemutatását kíséreltem meg, hogy a 20. századi történet kényszerei és lehetőségei hogyan formáltak egy rendkívüli személyiséget, és hogyan formálta ő maga azt a történelmi közösséget és emlékezetet, amelyet magyar protestantizmusnak nevezünk” – írja. (22.)

A szerző figyelme elsősorban esztörténeti kérdésekre irányul, ennek megfelelően a püspök írásaira, vallomásaira összpontosít. A kötetben hosszú idézeteket olvashatunk Ravasz életművéből, amelyek éppen arra mutatnak rá, hogy mennyire nem lehet egy jelzővel leírni a püspök nézeteit és cselekedeteit. Ily módon a szerző azzal foglalkozik, hogy mit gondolt Ravasz, s nem azzal, hogyan interpretálták mások a püspök gondolatait.

Hatos szerint „a történeti megértés kитеheti az ést egy életpálya ellentmondó részleteinek értékelésekor” (11.), és felülemelkedhet a *vagyokat* előnybe részesítő értelmezéseken. Az utóbbiaknak ugyanis leginkább emlékezetpolitikai közösségformáló szerepe van, és azt szolgálják, hogy könnyebbé váljon az azokkal való azonosulás. Ha tovább szeretnénk ezt gondolni, azt mondhatnánk, hogy különböző korok komplex és egyedi világai más és más azonosulásokat tettek lehetővé, és az előre nem látható fejlemények bizonyos, előzőleg elfogadottabbnak gondolt viszonyulá-

sokat a megszokottból vállalhatatlanná vagy éppen fordítva, kivételesből normatívvá változtathattak.

Innen azonban máris felvetődik a következő kérdés: az értékelés, valamint az ítékezés kérdése. Hatos ugyanis, anélkül, hogy a történeztől szokatlan *ítélőbíró* szerepét venné fel, történelmi higgadsággal *értékeli* a néha egészen hosszúra nyúló Ravasz-idézeteket. Ennek megfelelően a püspök antiszemitizmusát is a történeti megértés szempontjai szerint értelmezi.

Ravasz világfelfogására, társadalomképére minden bizonnal nemcsak az tett nagy hatást, hogy reformátusként szocializálódott, hanem az is, hogy Erdélyben, multietnikus környezetben született és nőtt fel. Ez a tapasztalat vezethette például el ahhoz, hogy sok kortársától eltérően – amellet, hogy pályája nagyobb részében a magyar szupremácia gondolatát szolgálta – a második bécsi döntés után elutasította az erdélyi románokkal szembeni bosszúállás politikáját. Hozzáállása az 19. század végi magyar liberalizmus szemléletében gyökerezett, és ugyanez jellemezte kezdetben a zsidókhöz való viszonyulását is.

A szerző felidézi az iskolás korú Ravasz zsidó osztálytársa megalázása miatt apjától kapott leckéjének történetét. Ez abból állt, hogy az apja ráébresztette arra, hogy a zsidó osztálytársa hozzá viszonyítva sokkal nehezebb körülmények között élt. Ezek után „lángoló arcgal” kért bocsánatot osztálytársától. A történet azért fontos, mert Ravasz útja – talán nem egyedülállóan – „az emancipáló liberalizmus atmoszférájából vezet a teológiailag igazolt etnikai nacionalizmuson át az antiszemitizmusig, majd ez utóbbi katasztrofális következményeit felismerő predestinációs hitű bűnvallásig”. (30.)

Ravasz érvelése az 1938-as zsidóellenes törvény elfogadásakor már antiszemita jellegű: felsőházi szónoklatában a „társadalmi békére” hivatkozva tartotta kívánatosnak a törvényt, valamint azt is kijelentette, hogy erre csak az antiszemitizmus erőszakos kirobba-

násának megakadályozása végett volt szükség. Hatos érzékelteti, hogy Ravasz álláspontjának fokozatos eltolódásában fontos szerepet játszott az is, hogy hívei körében is egyre erősödött az antiszemitizmus. (233.) Ravasz az 1938-as első zsidótörvényt követően egyre határozottabban képviselt antiszemita nézeteket, egészen odáig jutva, hogy 1942-ben – igaz, a zsidókérdést faji alapra helyező harmadik zsidótörvény kezdeti elvi, a „fajkutatás” tudományos megalapozatlanságára hivatkozó ellenzése után – egyik rádioprédikációjában már a zsidók és a cigányok magyarokkal való keveredése ellen szólalt fel.

Ravasz ellenezte a zsidók betérését az üldöztetések elől a református egyházba. Úgy gondolta ugyanis, hogy ebben az esetben nem fogható fel őszinte megtérésként a zsidók megkeresztelkedése, és feltehetőleg attól is félt, hogy a már kikeresztelkedettek biztonságát veszélyeztetné. „Ha egy csónakban kilenc ember van, akik megmenekülhetnek, de egy tizedik is be akar szállni, akkor annak, aki a csónakot vezeti, milyen matematikával kell döntenie?” (244.) – érvelt a betérések ellen a püspök. Ravasz álláspontját és érvelését többek között saját veje, Bibó István politikai gondolkodó kezdte ki nagy hatású, *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című 1948-as esszéjében. Bibó ebben annak a kérdését veti fel, hogy vajon a keresztiség visszautasítása erkölcsi értelemben elfogadható-e akkor, ha ezen emberi életek múlnak?

Ez az attitűd – főleg a negyvenes évek elején – határozott és már-már dicshimnuszok zengésével felérő náci-barát megnyilatkozásokkal társult. Ennek apropóját a náci Németország Szovjetunió-ellenes támadása adta. A püspök odáig ragadtatta magát, hogy egyik 1942-es rádióbeszédében a „bolsevizmus győzelméért imádkozó” canterburyi érseket a Sátán eszközének tüntette fel százezres hallgatóságát kitévő hívei előtt. (221.)

Ha a kétségkívül súlyos és erkölcsi szempontból tarthatatlan döntéseket hozó Ravasz álláspontja a zsidókkal

kapcsolatban nem változik, akkor sem lett volna egyszerű feladat értékelni életpályáját. Azonban a püspök álláspontja radikálisan megváltozott a német megszállás után, ami után „a keresztény egyházak vezetői közül Ravasz volt a legdinamikusabb a tiltakozások és a mentés szervezésében”. (245.) A szerző értelmezése szerint a német megszállás előtt a püspök antiszemita kijelentéseit olyan körülmények között tette, amikor „Magyarország a tömeggyilkosságba torkolló kőrösmizei deportálás és az újvidéki vérengzés után és a munkaszolgálatosok fokozódó szenvedései közepette mégis az életben maradás egyik utolsó – és paradox módon, relatíve biztonságos – európai szigete volt zsidók százezrei számára”. (245.) A retorikájában antiszemita Kállay-kormány ugyanis nem engedett a zsidók kiirtására vonatkozó német követeléseknek.

Ez a helyzet a német megszállással radikálisan megváltozott: Sztójay Döme kormánya sorra hozta a zsidóellenes intézkedéseket, és kevesebb, mint két hónappal a hivatalba lépése után megindította a halálvagonokat a gemmásházai táborok felé. Ehhez társult Hatos szerint a püspököt „mélyen megrendítő” ún. auschwitzi jegyzőkönyvek megismerése. Ravasz pálfordulásának a szerző által ismertetett magyarázatából talán annak a kiderítése hiányzik, hogy milyen hatása lehetett a püspökre az antiszemita és náci-barát véleménynyilvánításai fényében annak, hogy 1944-re véglegesen megfordulni látszott az addig németeknek kedvező hadiszerencse.

A püspök a második világháború után az ország „erkölcsi romlásba” zuhanása miatt bűnbánatot kezdeményezett, ami a világháború utáni évtized meghatározó protestáns egyházi diskurzusa lett. Álláspontja lényegesen eltért a katolikus klérus hivatalos vezetőségétől. Grósz József 1945. május 24-én mint a püspöki kar ideiglenes elnöke kijelentette, hogy nem hajlandó elítélni senkit azok közül, akik a múltban „érdemeket szereztek”, s csak annyi hibájuk volt, hogy „fajtáju-

kat jobban szerették, mint a zsidókat”. (252–253.)

A szerző nemcsak Ravasz életét mutatja be gondolkodása változására összpontosítva, hanem azoknak a protestantizmuson belüli áramlatoknak – mint például a „belmissziós mozgalomnak” – az útját is követi, amelyek a modernizáció és a modern tömegtársadalmak jelentette kihívásokra keresték a választ, és arra törekedtek, hogy az ezek teremtette körülmények között újra megtalálhassák magukat. Ravasz ugyanis nem egyszerű püspöke volt egyházának, hanem egyben az első világháború után meggyengülni látszó magyar protestáns egyház megerősítője is. Azt vallotta, hogy az egyháznak a változásokkal szembe kell néznie, és le kell vonnia a megfelelő következtetéseket.

A püspök életpályájának jelentősége nemcsak abban merül ki, hogy mit tett, és mit gondolt. Hanem abban is, hogy vezetőként milyen hatással volt korára, illetve előljáróként milyen része volt abban, hogy Magyarország 20. századi története az ismert módon alakult. Ravasz hatása több téren is meghatározó volt. Tanítványai között olyan személyiségeket találunk, mint Révész Imre egyháztörténész, Makkai Sándor református püspök, Vásárhelyi János református püspök vagy Tavasz Sándor teológus. De igehirdetői tevékenysége során is nagy hatása volt. Ráadásul a modernitás kihívásaival kapcsolatban vallott proaktív nézeteinek megfelelően a modernitás közbeszéd-meghatározó eszközeit is felhasználta. Így a

vallásos lapok kiadásának a támogatása mellett a rádióban is gyakran megszólalt: a vasárnapi rádiós igehirdetését időnként milliós tömeg hallgatta meg. Még a baloldali mozgalmak körében is voltak olyanok, akik egy-egy gondolatát továbbvitték: többek között az ekkor a felvidéki *Sarló*-ban tevékenykedő Balogh Edgár is idéz Ravasztól egyik 1929-es programadó írásában.

Hatásának része a két világháború közötti, majd azt követően a háború alatt fennhangoztatott és éppen társadalmi elfogadottsága, valamint széles körű műveltsége által legitimált antiszemitizmusa, konzervatív programjának egyik „alappillére”. A kötet szerint például a hírhedt Endre László, az 1944-es deportálások végrehajtásáért felelős belügyi államtitkár népbírósi perében pontosan tudta idézni a püspök egyes beszédeinek részleteit, és olyan hatásokként hivatkozott ezekre, amelyek őt megerősítették zsidóellenességében. (236.)

Összességében kijelenthető, hogy a szerző idézett vállalásának eleget tett. Amennyire a történeti megértés szempontjaival ez megoldható, bemutatta Ravasz ellentmondásokban bővelkedő életét, annak sokrétű problematikáját. Hatos higgadt, de ugyanakkor kritikus hangon szól az olvasóhoz, és éppen azt keresi, ami iránt az emlékezetpolitikai kánonok nem szívesen érdeklődnek: az árnyalt, sokszempontú történetet és az egyjelzős szószervezetekkel nehezen leírható Embert.

Főcze János